

Міністерство освіти і науки України
Державна науково-технічна бібліотека України

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

**для закладів вищої освіти і наукових установ
щодо розміщення монографій дослідників
України у відкритому доступі**

УДК 002.2:001.92:004.738.5(477)(076)

Рецензент:

Марина Женченко, доктор наук із соціальних комунікацій, професор, директор наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Розглянуто на засіданні Вченої ради
Державної науково-технічної бібліотеки України
(протокол № 15 від 22 грудня 2025 р.)*

Методичні матеріали для закладів вищої освіти і наукових установ щодо розміщення монографій дослідників України у відкритому доступі / О. А. Крамаренко, Т. О. Ярошенко, С. О. Чуканова, О. І. Рачинська. Київ : ДНТБ України, 2025. 48 с.

Підготовано за результатами виконання 1-го етапу науково-технічної роботи «Розробка методології та інструментарію моніторингу ефективності впровадження принципів відкритого доступу, належного управління дослідницькими даними та їхньої відповідності принципам FAIR».

Державний реєстраційний номер НДДКР: 0125U001079

© ДНТБ України, 2025

Видання публікується за ліцензією Creative Commons AttributionNonCommercial CC BY-NC. This information may be freely used and copied for non-commercial purposes, provided that the source is acknowledge

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Трансформація наукового книговидавництва в часи розвитку відкритого доступу й відкритої науки.....	8
1.1. Переваги відкритого доступу до монографій	10
1.2. Основні виклики впровадження відкритого доступу до академічних монографій.....	13
1.3. Бізнес-моделі відкритого доступу для видавництв.....	14
1.4. Види відкритого доступу до монографій	17
РОЗДІЛ 2. Нормативно-правові механізми забезпечення відкритого доступу до монографій	20
2.1. Ліцензії відкритого доступу: принципи, типи й застосування.....	24
2.2. Видавничий договір і відкритий доступ.....	25
2.2.1. Передання авторських прав і ліцензування.....	26
2.3. Права третіх сторін і авторське право	30
2.3.1. Дозвіл суб'єкта авторського права на використання твору	30
2.3.2. Використання твору без дозволу суб'єктів авторського права	32
2.3.3. Публічна ліцензія на використання об'єкта авторського права	33
2.3.4. Практичні рекомендації для забезпечення правомірного використання творів третіх сторін.....	35
Висновки й рекомендації	36

Використані джерела.....	37
ДОДАТОК 1. Практичні кроки для забезпечення відкритого доступу	40
ДОДАТОК 2. Контрольний список для автора монографії	42
ДОДАТОК 3. Розвіювання поширених міфів.....	43
ДОДАТОК 4. Зразок ліцензійного договору щодо надання права на видання монографії у відкритому доступі	45

ВСТУП

Сучасна наука перебуває в епіцентрі глобальних трансформацій, що радикально змінюють способи створення, поширення та використання наукових знань. Відкрита наука стала не просто трендом, а новою парадигмою наукової комунікації, що ґрунтується на принципах прозорості, доступності й співпраці.

У цьому контексті відкритий доступ до монографій набуває особливого значення як інструмент демократизації знань і підвищення впливу українських досліджень у світовому науковому просторі. Монографії традиційно посідають особливе місце в академічній комунікації, особливо в гуманітарних та суспільних науках, де вони залишаються основною формою презентації завершених досліджень. На відміну від журнальних статей, монографії дають можливість глибоко розкрити тему, представити комплексний аналіз і сформулювати цілісну наукову концепцію. Однак саме через свій обсяг і складність виробництва монографії довгий час залишалися поза основним руслом руху за відкритий доступ, який спочатку зосереджувався переважно на журнальних публікаціях.

Сьогодні ситуація змінюється. Світова наукова спільнота дедалі більше усвідомлює критичну важливість забезпечення вільного доступу не лише до статей, а й до монографій та інших видів наукових видань. За даними міжнародних досліджень, монографії у відкритому доступі отримують у середньому в 10 разів більше завантажень і у 2–3 рази більше цитувань порівняно з виданнями з обмеженим доступом. Це означає не лише ширше охоплення аудиторії, а й реальне збільшення наукового та суспільного впливу досліджень.

Для України питання відкритого доступу до монографій набуває додаткового стратегічного значення. Інтеграція

вітчизняної науки в європейський дослідницький простір, участь у програмі «Горизонт Європа», імплементація принципів відкритої науки відповідно до європейських стандартів — для цього потрібні системні зміни у підходах до видання наукової книги. Розміщення монографій українських дослідників у відкритому доступі сприяє підвищенню міжнародної видимості вітчизняної науки, залученню до наукового діалогу та зміцненню репутації українських дослідницьких інституцій.

Водночас перехід до моделі відкритого доступу супроводжується численними викликами. Дослідники стикаються з питаннями вибору платформи для розміщення, розуміння юридичних аспектів ліцензування, збереження авторських прав, фінансування видавничих витрат. Видавництва шукають нові бізнес-моделі, що дали б змогу забезпечити якість редакційної підготовки та рецензування за умови безкоштовного доступу до кінцевого продукту. Інституції опрацьовують політики підтримки дослідників у публікації монографій у відкритому доступі.

Мета цих методичних рекомендацій — надати українським дослідникам практичний інструментарій для розміщення монографій у відкритому доступі. Рекомендації охоплюють увесь спектр питань: від розуміння переваг і викликів відкритого доступу до конкретних кроків щодо вибору платформи, укладення видавничих договорів, застосування відповідних ліцензій та забезпечення довгострокового збереження й видимості публікацій.

Цільова аудиторія — дослідники всіх галузей знань, які планують опублікувати або вже опублікували монографії і прагнуть зробити їх доступними для широкої наукової спільноти та суспільства; бібліотекарі, відповідальні за підтримку дослідників та управління інституційними репозитаріями; представники видавництв, зацікавлені в освоєнні нових моделей академічного книговидавання; адміністратори закладів вищої освіти та наукових установ, які формують інституційну політику відкритої науки.

Структуру методичних рекомендацій побудовано так, щоби послідовно провести читача через усі етапи розміщення монографій у відкритому доступі. Перший розділ присвячений трансформації наукового книговидавництва в контексті розвитку відкритої науки, аналізу переваг і ви-

кликів відкритого доступу, огляду сучасних бізнес-моделей і видів відкритого доступу до монографій. Другий розділ детально розглядає нормативно-правові механізми, зокрема ліцензії відкритого доступу, особливості укладення видавничих договорів, питання передання авторських прав і ліцензування.

Ці рекомендації розроблено з урахуванням міжнародного досвіду провідних ініціатив відкритого доступу (OAPEN, DOAB, Knowledge Unlatched), європейських політик (Plan S, Horizon Europe) та специфіки українського наукового середовища. Наша мета — не лише інформувати, а й надихнути українських дослідників використовувати можливості відкритого доступу для максимального поширення результатів своїх досліджень.

Сподіваємося, що ці методичні рекомендації стануть корисним практичним інструментом для всіх, хто прагне зробити свої наукові досягнення доступними світові.

РОЗДІЛ 1. Трансформація наукового книговидавництва в часи розвитку відкритого доступу й відкритої науки

У сучасних умовах цифрової трансформації наукової комунікації відкритий доступ до академічного контенту став одним із ключових чинників розвитку світового наукового середовища.

Відкритий доступ (Open Access) — це безкоштовний, негайний, онлайн-доступ до наукової інформації (наукових статей, монографій, дисертацій тощо) з правом користувачів читати, завантажувати, копіювати, поширювати, друкувати, шукати або посилатися на повні тексти публікацій без фінансових, правових чи технічних бар'єрів, окрім тих, що невід'ємно пов'язані з доступом до Інтернету.

Фундаментальними принципами відкритого доступу є універсальність (наукові знання мають бути доступними для всіх, незалежно від географічного розташування, фінансових можливостей чи інституційної належності), мінімізація всіх можливих бар'єрів для доступу до наукової інформації, підтримка багатомовності контенту.

Ключовими характеристиками відкритого доступу є безплатний доступ до контенту, доступ до повного тексту, а не лише до анотацій, використання стандартних інтернет-технологій і протоколів (зокрема стійких URL і DOI, підтримка стандартів метаданих (Dublin Core, MODS), машиночитні формати (XML, JSON-LD), протоколи збирання метаданих (OAI-PMH)). Відкритий доступ забезпечує довгостроковість — стабільний доступ до контенту протягом тривалого часу.

Відкритий доступ повністю відповідає академічним принципам забезпечення **якості наукових публікацій** (збереження процедур рецензування, дотримання редакційних чи видавничих стандартів, прозорість процесів публікації тощо).

Відкритий доступ не скасовує авторське право: **автори завжди зберігають права авторства на власні твори, а ліцензування є лише інструментом надання прав користувачам.**

Інтенсивне зростання кількості вебсервісів і платформ поширення академічних матеріалів зумовило безпрецедентне збільшення обсягів контенту, доступного у відкритому доступі. Забезпечення відкритого доступу до результатів досліджень, зокрема наукових статей, журналів значною мірою сприяло глобалізації наукового обміну, підвищенню видимості досліджень і розширенню доступу до знань. Водночас питання забезпечення відкритого доступу до монографій залишаються актуальними й потребують подальшого нормативного та технічного врегулювання.

Монографії та інші масштабні дослідницькі видання, зокрема збірники наукових праць, наукові книжки, відіграють важливу роль у системі наукової комунікації в різних галузях знань. Вони забезпечують необхідний простір для ґрунтовного викладення теоретичних підходів, аргументів і доказів, що є особливо важливим для дисциплін, де комплексний і послідовний аналіз неможливо реалізувати у форматі наукової статті. Монографії доповнюють журнальні публікації, забезпечуючи повніше представлення результатів наукових досліджень і сприяючи розвитку міждисциплінарного діалогу. В академічному середовищі видання монографій часто розглядають як істотний показник наукової продуктивності та авторитету, особливо для конкурсів на посади, грантів або атестації.

Водночас із 1980-х років дослідники наукових комунікацій заявляють, що академічна монографія перебуває у кризі. Продажі друкованих монографій скорочуються тривожними темпами, що спонукає сучасних видавців встановлювати накладі до 100–200 примірників однієї монографії замість середнього показника 3 тисячі примірників, який вони друкували б у 1970-х роках (Maxwell et al., 2016, р. 2). Тенденція до розвитку цифрових технологій і скорочення обсягів продажів друкованих монографій поставила під загрозу сталий розвиток академічного книговидавництва, що своєю чергою спричинило активний пошук альтернативних моделей фінансування й поширення наукових праць та сприяло формуванню нових економічних моделей академічного книговидавництва.

У майбутньому все більша частка монографій буде доступна онлайн, навіть якщо багато з них також друкуватимуть. У цьому контексті зростатиме вимога суспільства, щоб монографії були доступні у відкритому доступі так само, як і журнальні статті.

В Україні створено вже майже 140 інституційних репозитаріїв відкритого доступу й Національний репозитарій відкритого доступу (НРАТ)¹, де розміщено, передусім, наукові статті, дисертації, розділи монографій, освітні матеріали. Водночас, окремі монографії представлені досить слабо. Серед критеріїв державної атестації є показник щодо монографій, зокрема щодо їх розміщення у відкритому доступі й наявності DOI.

Отже, відкритий доступ до академічних монографій — це не лише технологічна чи економічна інновація, а й новий етап еволюції наукової комунікації, що забезпечує прозорість, доступність і стійкість наукового знання в глобальному інформаційному просторі. Відкритий доступ до монографій — це не просто технічна можливість безкоштовного розміщення тексту в інтернеті. Це філософія наукової комунікації, що визнає знання спільним благом людства, підтримує принципи справедливості в доступі до освіти та науки, сприяє інноваціям через вільний обмін ідеями. Приєднуючись до глобального руху за відкриту науку, українські дослідники роблять важливий внесок у розбудову справедливішого та ефективнішого наукового простору.

1.1. Переваги відкритого доступу до монографій

Упровадження практик відкритого доступу до монографій не лише сприяє трансформації системи наукової комунікації, а й створює нові можливості для самих дослідників. На відміну від традиційних друкованих видань, електронна монографія, розміщена у відкритому доступі, стає частиною глобальної наукової екосистеми, інтегрованої в міжнародні бази даних, репозитарії, реєстри відкритого доступу. Відкритий доступ до монографій, зокрема, сприяє реалізації принципів відкритої науки (open science), яка орієнтова-

¹ <https://nrat.ukrintei.ua/>

на на прозорість, відтворюваність і рівний доступ до знань. Така модель публікації формує нову культуру наукової взаємодії, де знання розглядають як спільне надбання.

Отже, відкритий доступ до монографій має низку переваг, які можна систематизувати.

Збільшення видимості й цитованості. Монографії у відкритому доступі мають суттєво ширшу аудиторію завдяки усуненню платних бар'єрів і доступності для дослідників у всьому світі. Ширше географічне охоплення, зокрема у країнах, які мають обмежені фінансові ресурси на передплатений доступ до електронних бібліотек, розширює наукову аудиторію автора. Наприклад, дослідження демонструють, що монографії, опубліковані у відкритому доступі, цитуються в середньому на 50–200 % частіше, залежно від предметної галузі. Особливо цей ефект помітний для спеціалізованих і міждисциплінарних досліджень. Своєю чергою доступність негайного повного тексту сприяє пришвидшенню цитування, що може позитивно впливати на h-індекс автора, а також на кількість спільних цитувань (co-citations) і позицію в наукометричних рейтингах. Механізми впливу: доступність тексту для потенційних читачів, немає бар'єрів для ознайомлення з дослідженням, ширше охоплення (географічне, дисциплінарне), індексація в більшій кількості наукометричних баз і пошукових систем (Google Scholar, Semantic Scholar, Open Alex etc.).

Підвищення наукової репутації та академічного впливу. Публікація монографії у відкритому доступі сприяє розширенню наукової присутності автора в міжнародному академічному середовищі, підвищуючи його професійне визнання та видимість результатів досліджень. Така форма поширення наукових результатів створює додаткові можливості для участі у конференціях, редакційних колегіях, експертних і консультаційних ініціативах, а також для залучення до міжнародних дослідницьких проєктів. Водночас, відкритий доступ виступає маркером академічної доброчесності й відкритості до наукової взаємодії, демонструючи довіру до якості власних досліджень.

Кар'єрні переваги. Відкритий доступ до монографій дедалі частіше розглядають як важливий показник наукової продуктивності та академічної активності дослідника. У багатьох національних і міжнародних академічних системах

такі праці враховують під час атестації, конкурсного відбору на наукові чи викладацькі посади, а також при розгляді заявок на гранти, стипендії та інші форми наукової підтримки. Тож відкриті монографії стають не лише засобом поширення знань, а й чинником професійного розвитку та інтеграції у глобальну наукову спільноту.

Переваги для викладацької та освітньої діяльності.

Відкритий доступ до монографій створює додаткові можливості для інтеграції наукових результатів у освітній процес. Відкриті електронні видання можуть бути використані як навчальні ресурси без фінансових чи технічних обмежень, що сприяє підвищенню доступності якісного навчального контенту для студентів і слухачів освітніх програм. Для викладача використання власних наукових напрацювань у навчальних курсах зміцнює взаємозв'язок між освітою та наукою, підвищуючи академічну якість і сучасність освітніх програм.

Технологічні й інфраструктурні переваги. Однією з ключових переваг відкритого доступу до монографій є забезпечення їхнього цифрового довгострокового збереження та стабільного доступу до наукового контенту. Розміщення електронних версій монографій у відкритих репозиторіях або на спеціалізованих платформах забезпечує захист від втрати через технологічні зміни, підтримку постійної доступності матеріалів, їх резервне копіювання. Використання унікальних ідентифікаторів (DOI) та надійних URL-адрес мінімізує ризики втрати посилань і забезпечує можливість стабільного цитування без ризику «мертвих посилань».

Покращені можливості пошуку. Розміщення монографій на спеціалізованих платформах або в репозитаріях відкритого доступу сприяє збагаченню електронних матеріалів метаданими. Якісні метадані є фундаментальним елементом, що забезпечує знаходжуваність, відображення і використання матеріалів у цифровому науковому просторі. Метадані підвищують видимість монографії за рахунок їх індексації в академічних базах даних і пошукових системах. Водночас, неповнота метаданих значно знижує шанс наукового доробку бути виявленим і процитованим. Застосування стандартів метаданих (наприклад, Dublin Core, MODS, MARC) і протоколів обміну (OAI-PMH) забезпечує інтерепо-

рабельність між різними цифровими репозиторіями та базами, підвищує сумісність систем. Особливу цінність становить використання стійких ідентифікаторів (DOI, ORCID, ROR), які дають можливість встановлювати зв'язки між різними елементами дослідницької діяльності (публікаціями, авторами, установами, грантами тощо).

Аналітика використання та впливу. Сучасні сервіси електронних монографій і репозитарії дають змогу відстежувати статистичну інформацію, зокрема кількість завантажень, переглядів, географію використання, моніторинг цитувань, альтметрику (наприклад, згадки в соцмережах, блогах), що допомагає оцінити охоплення та вплив дослідження.

Економічні й маркетингові переваги. Видання монографії в електронному відкритому доступі знижує витрати на друк і поширення. Легкість передавання посилання через соціальні та професійні мережі, академічні профілі автора може створити «вірусний» ефект, коли якісна праця швидко поширюється серед колег, студентів і дослідницьких спільнот.

1.2. Основні виклики впровадження відкритого доступу до академічних монографій

Попри зростання інтересу до відкритого доступу та розширення практик публікації монографій у цифровому форматі, цей процес супроводжується низкою правових, технічних і економічних викликів, що потребують системного врегулювання.

Одним із ключових бар'єрів залишається поточна певна невизначеність щодо методів оцінювання досліджень, що може затримати прогрес у політиці щодо монографій відкритого доступу.

Не менш значущим викликом є правові та етичні аспекти відкритого доступу. Моделі, що ґрунтуються виключно на цифровому поширенні текстів, подібно до «зеленої» моделі відкритого доступу, стикаються з низкою обмежень, пов'язаних із правами третіх осіб на видання, наприклад видавців, художників та інших суб'єктів. Питання надання

дозволів на відтворення та поширення контенту залишається складним і часто гальмує процес поширення монографій у відкритому доступі.

Технічна стійкість і зручність використання є ще однією важливою проблемою. Виклики довгострокового зберігання та сумісності форматів електронних видань із часом можуть поставити під загрозу доступність цифрових монографій. Брак уніфікованих стандартів архівування та швидке застарівання форматів створюють ризик втрати даних або зниження функціональності ресурсів у майбутньому.

Окремої уваги потребує питання відкритого ліцензування. Хоча воно є фундаментом відкритого доступу, серед дослідників є занепокоєння щодо можливих зловживань, пов'язаних із найліберальнішими ліцензіями, як-от Creative Commons Attribution (CC BY), яка не обмежує використання та повторне використання матеріалів за умови зазначення оригінального джерела, що може нести потенційну загрозу втрати контролю над авторським змістом.

Пошук успішних бізнес-моделей для публікації монографій через ОА є найбільшим і найважливішим викликом. Зрештою, не існує такого поняття, як вільний відкритий доступ. Модель «автор платить» (зазвичай спонсор автора або установа) стала ключовою для статей у журналах із «золотим» відкритим доступом, але набагато вища вартість книжок відкритого доступу та обмежене фінансування ускладнюють уявлення про те, як могла б працювати система оплати авторами, якби відкритий доступ був обов'язковим.

1.3. Бізнес-моделі відкритого доступу для видавництв

У процесі публікації академічних монографій у відкритому доступі виникає потреба розроблення та впровадження життєздатних бізнес-моделей, які забезпечують як широку доступність, так і фінансову стійкість.

Більшість сучасних підходів орієнтується на гібридні моделі, які поєднують відкритий доступ до електронних версій із продажем друкованих книжок. Як зазначають А. Греко і Р. Вортон (Greco & Wharton, 2008), університетські видавництва більше не можуть функціонувати виключно

на основі друкованих тиражів і мають розглядати публікації з відкритим доступом як стійкий напрям розвитку. Подібної думки дотримується К. Стіл (Steele, 2008), який характеризує модель відкритого доступу як життєздатну альтернативу в умовах інституційної підтримки та цифрової модернізації видавничої інфраструктури.

Досвід видавництва Амстердамського університету (AUP) є показовим прикладом ефективної реалізації гібридної моделі (Snijder, 2014). Результати його діяльності засвідчують, що відкритий доступ не лише не знижує рівень продажів друкованих монографій, а в окремих випадках може сприяти їх зростанню завдяки підвищенню впізнаваності автора та видання.

У сучасній видавничій практиці не існує універсальної моделі фінансування для забезпечення публікації монографій у відкритому доступі. Кожна установа вибирає оптимальне поєднання джерел фінансування відповідно до власних ресурсів, цілей і політики. Деякі бізнес-моделі передбачають фінансову підтримку з боку установ, в яких працюють науковці, грантодавців або спонсорів, тоді як інші реалізуються без залучення авторських внесків. Водночас, дослідникам варто заздалегідь визначитись із видавцем та ознайомитись з умовами співпраці, зокрема з умовами наявності або відсутності плати за публікацію, форму й терміни надання відкритого доступу (негайного чи на умовах ембарго), а також розглянути гарантії відкритості книжки після виходу у світ.

На допомогу науковцям, установам і видавництвам нижче наведено короткий огляд основних бізнес-моделей, що можуть бути застосовані до практик відкритого доступу до монографій.

Модель плати за публікацію (book processing charges, BPC) передбачає підготовку та публікацію монографії у відкритому доступі за рахунок внеску автора. Така модель є найпоширенішою формою фінансування у практиці відкритого доступу, зокрема для журналів. Серед недоліків є високі витрати, що створює ризик нерівності, оскільки не всі науковці чи установи мають достатні фінансові ресурси.

Рекомендовано поєднувати цю модель із грантовими програмами або інституційним фінансуванням, що дасть можливість зменшити фінансове навантаження на авторів.

Модель підтримують такі видавництва: Bloomsbury, Brill, CUP, De Gruyter, Elsevier, InTechOpen, Manchester University Press, MDPI, OUP, Springer Nature (incl. Palgrave Macmillan), T&F (incl. Routledge), University of California Press (Luminos).

Модель «freemium» передбачає поєднання безкоштовного електронного доступу до основного тексту монографії з комерційним поширенням її альтернативних форматів або додаткових версій. Електронну версію монографії надають у відкритому доступі або вона безоплатно доступна автору й користувачам, при цьому забезпечення безкоштовного доступу фінансується за рахунок альтернативних джерел доходу. До таких джерел можуть належати продаж інших електронних форматів видання, продаж друкованих примірників, а також членські внески бібліотек або інституційних партнерів, що підтримують функціонування видавничої моделі.

Модель підтримують такі видавництва: OECD, Open Book Publishers, OpenEdition, Open Humanities Press, Punctum Books.

Модель консорціуму передбачає, що бібліотеки, університети, установи чи видавництва об'єднуються для фінансування або передплати колекцій відкритого доступу. Такі об'єднання дають змогу створити сталі механізми фінансування, мінімізувати ризики окремих установ і забезпечити безкоштовний доступ до видань для всіх користувачів.

Модель підтримують такі видавництва: De Gruyter, Knowledge Unlatched, KOALA, Jisc's Open Access Community Framework, LYRASIS' Open Access Community Investment Program.

Модель членства бібліотеки передбачає, що бібліотеки чи інші установи роблять щорічний членський внесок видавництву, яке покриває частину або повною мірою витрати на забезпечення відкритого доступу до видань видавництва. Установа, яка має членство, а саме її наукові й науково-педагогічні працівники, можуть мати додаткові переваги, зокрема знижки на оплату витрат на оброблення книги (Book Processing Charges, BPC) або на придбання друкованих чи електронних версій книжок.

Модель підтримують такі видавництва: Open Book Collective, Open Book Publishers, Punctum Books, University of California Press (Luminos).

Інституційна модель передбачає, що університет або наукова установа фінансує власне видавництво, яке здійснює публікації у відкритому доступі. В окремих закладах інституційну модель може бути доповнено внутрішньою політикою підтримки відкритого доступу, яка передбачає відкритий доступ до усіх наукових результатів, що були отримані у межах основного робочого часу професорсько-викладацького часу та/або профінансовані коштом державного бюджету. Часто середовищем забезпечення відкритого доступу до матеріалів установи є інституційні репозитарії. Це сприяє прозорості використання державних коштів і коштів платників податків, забезпечує вільний обіг наукової інформації та підвищує репутаційну вагу установи на національному й міжнародному рівнях.

Цю модель широко застосовують заклади вищої освіти та наукові установи України.

Модель грантового фінансування полягає у наданні підтримки видавництву від наукових фондів, державних програм або міжнародних організацій. Ця модель має обмежену стабільність, адже фінансування залежить від конкурсних відборів і часових рамок проєктів.

Модель передплати відкритого доступу передбачає, що певну частину контенту, наприклад електронні версії монографій або окремі їхні розділи, фінансують за рахунок підписок бібліотек, університетів чи наукових установ, тоді як публікації, що отримали достатню фінансову підтримку, стають відкритими для всіх користувачів.

На відміну від класичної моделі передплати, де доступ обмежений лише передплатниками, у цій моделі передплата виконує роль механізму колективного фінансування відкритого доступу.

1.4. Види відкритого доступу до монографій

У сучасній видавничій практиці сформувалося кілька типів відкритого доступу, які відрізняються за механізмами фінансування, ступенем відкритості контенту та правовими умовами використання. Розуміння цих відмінностей є критично важливим як для дослідників, так і для видавців,

оскільки вибір моделі відкритого доступу визначає рівень поширення, цитованості та впливу монографії.

«Золотий» відкритий доступ (Gold OA) передбачає публікацію остаточної версії монографії у форматі негайного та необмеженого відкритого доступу безпосередньо видавництвом і реалізовується через онлайн-платформу видавництва. Фінансування публікацій за цією моделлю найчастіше здійснюється за рахунок автора, установ-роботодавців, наукових фондів або грантових програм. Ключовою ознакою цієї моделі є використання ліцензій відкритого поширення, як-от Creative Commons, зокрема їх атрибутів CC BY, CC BY-NC або CC BY-SA, які гарантують право на вільне читання, завантаження, копіювання та поширення матеріалу за умови збереження авторського визнання. Авторські права зазвичай залишаються за автором.

«Зелений» відкритий доступ (Green OA) передбачає самостійну архівацію автором рукопису або прийнятої версії монографії у відкритому репозитарії. Ця модель дає змогу реалізувати відкритий доступ без безпосередньої публікації видавцем у повноцінному відкритому режимі, однак відкритий доступ може надаватися після завершення періоду ембарго, встановленого політикою видавця.

На відміну від «золотого» відкритого доступу, «зелена» модель не завжди передбачає використання ліцензій відкритого поширення, зокрема Creative Commons, що може обмежувати повторне використання чи комерційне поширення монографії. Хоча у більшості репозитаріїв є можливість обрати ліцензію під час самостійного архівування автором.

«Діамантовий» («платиновий») відкритий доступ (Diamond / Platinum OA) передбачає негайне безоплатне оприлюднення монографії або іншого наукового видання у відкритому доступі без жодних фінансових зобов'язань із боку автора чи читача. У цій моделі витрати на публікацію покриваються за рахунок інституційної підтримки, грантових програм, благодійних фондів тощо.

Авторські права, як правило, залишаються за автором, а всі бар'єри щодо повторного використання, поширення чи відтворення тексту знімаються завдяки застосуванню ліцензій Creative Commons, зокрема CC BY, яка дозволяє

вільне використання твору за умови належного посилання на автора.

«Діамантовий» відкритий доступ вважають однією з найбільш етичних і соціально відповідальних моделей видання наукової книжки, оскільки вона поєднує високу якість редакційного процесу з повною відкритістю результатів досліджень для суспільства.

«Бронзовий» відкритий доступ (Bronze OA) передбачає безоплатний відкритий доступ до наукових видань із вебсайту видавця, де матеріал доступний для перегляду або завантаження, однак не ліцензований на умовах ліцензій відкритого поширення, таких як Creative Commons. Це означає, що хоча користувачі можуть вільно ознайомитися з матеріалом, вони не мають юридичного права на його повторне використання, поширення чи адаптацію. Цей тип доступу часто має тимчасовий або умовний характер, адже видавець залишає за собою право будь-коли обмежити або повністю скасувати відкритий доступ до матеріалу. Хоча «бронзовий» доступ сприяє тимчасовому розширенню аудиторії та популяризації наукових результатів, він не відповідає основним принципам відкритого доступу, оскільки не гарантує стабільності, повторного використання та правової прозорості. Відсутність відкритої ліцензії робить цей формат проміжним між закритими моделями та справжніми формами відкритого доступу, як-от «золотий» чи «діамантовий».

РОЗДІЛ 2. Нормативно-правові механізми забезпечення відкритого доступу до наукових монографій

Авторське право посідає центральне місце у сфері академічних публікацій, забезпечуючи баланс між захистом інтелектуальної власності дослідників і вільним поширенням результатів наукової діяльності, та є ключовим інструментом, що гарантує дотримання прав авторів, визначає межі використання їхніх праць і водночас сприяє розвитку відкритої науки.

Питання відкритого доступу до наукових публікацій, і монографій також, регулюється в Україні на кількох рівнях законодавства. **Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»** (2015) є базовим документом, який закріплює принципи відкритості й доступності наукової інформації. **Закони України «Про інформацію» і «Про доступ до публічної інформації»** створюють загальну правову основу для забезпечення доступу до інформації, включно з науковою. **Національний план відкритої науки України** (2022) передбачає, зокрема, впровадження механізмів відкритого доступу до наукових публікацій. У **законопроекті про відкриту науку** (у розробці) також ідеться про законодавче закріплення обов'язкового відкритого доступу до публікацій і дослідницьких даних за умови держфінансування. Нормативні документи МОН України висвітлюють різні аспекти щодо відкритого доступу та відкритої науки. Зокрема, результати оприлюднення наукових публікацій у відкритому доступі є одним із критеріїв державної атестації закладів вищої освіти, наукових установ тощо. **Національний репозитарій академічних текстів** (НРАТ) збирає наукові публікації українських дослідників і надає відкритий доступ до них. Багато універ-

ситетів і наукових установ створили власні інституційні політики відкритої науки й інституційні репозитарії відповідно до міжнародних стандартів відкритого доступу, де також розміщені монографії.

Основним документом щодо авторського права та ліцензування є **Закон України «Про авторське право і суміжні права»**, за яким автор наукового твору завжди є первинним суб'єктом авторського права. Це означає, що автор може публікувати свою авторську версію монографії як препринт у репозитарії без будь-яких обмежень чи додаткових дозволів, навіть якщо він пізніше передасть права видавництву. Крім того, автор може використовувати публічну ліцензію, наприклад Creative Commons для використання з обов'язковим зазначенням атрибуції (CC BY — будь-яке використання та атрибуція, CC BY-SA — будь-яке використання та атрибуція + ShareAlike, CC BY-NC — некомерційне використання, або CC BY-ND — поширення без змін, заборона модифікації).

Процес подання рукопису традиційно супроводжується укладанням договору про передання авторських прав або наданням невиключної ліцензії видавцеві, що дає змогу видавництву здійснювати технічну, редакційну й організаційну підтримку публікації. Водночас таке передання прав часто обмежує можливості автора самостійно поширювати чи повторно використовувати власну працю. Зростання популярності відкритого доступу суттєво трансформує традиційне розуміння авторського права, зміщуючи акценти від його суто охоронної функції до спрямованості на поширення знань і колективну наукову користь.

Отже, у контексті відкритого доступу питання авторського права потребує глибокого осмислення та узгодження між академічними, правовими й етичними підходами. Ефективне поєднання захисту прав інтелектуальної власності з принципами відкритої науки створює основу для сталого розвитку наукових комунікацій, забезпечуючи справедливий доступ до результатів досліджень і збереження академічної цілісності.

Незважаючи на законодавчу базу, повноцінне впровадження відкритого доступу до монографій стикається з практичними труднощами: браком детальних підзаконних

актів і необхідністю узгодження інтересів авторів та видавництва, які можуть вимагати від авторів передання права власності.

Варіанти передання авторських прав

Повне передання авторських прав. Автор може повністю передати майнові права видавництву за авторським договором. У такому разі всі подальші рішення щодо використання монографії приймає видавництво. Однак навіть у цьому випадку автор зберігає право публікувати свою авторську версію як препринт. Якщо автор підписав із видавництвом договір про виключне передання прав, він не може самостійно розмішувати монографію у відкритому доступі без згоди видавництва. Тому важливо уважно читати видавничий договір, зберігати за собою право на розміщення в інституційних репозитаріях, узгоджувати ембарго-періоди (наприклад, 6–12 місяців після публікації).

Ліцензійний договір часто охоплює надання ліцензії на використання твору у всіх форматах: друковане видання, електронне видання, аудіокнижка. Ще один варіант: автор надає видавництву невиключну або виключну ліцензію на певні способи використання (наприклад, тільки на друковане видання), зберігаючи за собою інші права, зокрема право на розміщення в інституційних репозитаріях.

Самостійне видання та відкритий доступ. Автор може самостійно оприлюднити авторську версію монографії у відкритому доступі, наприклад в інституційному репозитарії, використовуючи ліцензії Creative Commons. Особливу увагу слід звернути на питання щодо монографій, створених у порядку виконання службових обов'язків за трудовим договором з працедавцем та щодо співавторства.

Службові твори мають свої особливості.

Перехід майнових прав. Відповідно до ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права», майнові права на службові наукові публікації (службові твори) переходять до роботодавця (закладів вищої освіти чи наукових установ) із моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо май-

нових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Тобто у разі службових творів усе зазначене щодо майнових прав може здійснювати лише керівник закладу вищої освіти чи наукової установи або особа, що діє за дорученням керівника. Наукові та науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти й наукових установ можуть виконувати свої дослідження та поширювати результати як службові твори, тільки якщо це відповідним чином оформлено з боку працедавця через трудовий договір або додаткову угоду.

Приклад рішення від НАН України¹: з метою врегулювання відкритого доступу до наукових публікацій установи НАН України визначають в умовах трудового договору (контракту) або у додатковій угоді до трудового договору (контракту) умови розподілу майнових прав на службовий твір відповідно до статей 14 і 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права», Положення про використання об'єктів права інтелектуальної власності в НАН України.

Співавторство. За наявності кількох авторів усі співавтори мають рівні права, якщо інше не встановлено угодою між ними. Для використання твору потрібна згода всіх співавторів; кожен співавтор може вимагати захисту свого авторського права; кожен співавтор має право на самоархівування своєї версії твору.

Сподіваємось, що певні прогалини буде усунуто в оновлених законодавчих документах, зокрема щодо авторського права, відкритої науки та ін.: закріплено право автора на самоархівування попри передання прав видавцеві; визначено поняття «препринт», «постпринт», «видавнича версія»; встановлено максимальні ембарго-періоди; законодавчо встановлено обов'язковий відкритий доступ до публікацій за держфінансування; стандартизовано договори з видавцями, права та обов'язки репозитаріїв. Ці питання також потрібно висвітлювати в інституційних політиках установ щодо відкритого доступу, відкритої науки та інтелектуальної власності.

¹ Про затвердження Положення про відкриту науку в НАН України. <https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/240612-%E2%84%96-350.pdf>

Практичні рекомендації для авторів

Перед підписанням договору з видавництвом:

- 1) уважно читайте видавничий договір — зверніть увагу на обсяг прав, що передаються;
- 2) зберігайте за собою право на самоархівування — це ваше первинне право як автора;
- 3) узгоджуйте ембарго-періоди — якщо видавництво наполягає на ембарго, домовтеся про розумні терміни (6–12 місяців);
- 4) проконсультуйтеся з юристом або відділом інтелектуальної власності свого закладу;
- 5) з'ясуйте політику видавництва щодо архівування в репозитаріях.

Для службових творів:

- 1) перевірте свій трудовий договір — чи містить він положення про службові твори;
- 2) укладіть додаткову угоду з роботодавцем про розподіл майнових прав, якщо це необхідно;
- 3) ознайомтеся з інституційною політикою вашого закладу щодо відкритого доступу та інтелектуальної власності;
- 4) узгодьте умови оприлюднення з керівництвом перед публікацією.

Для дотримання вимог відкритого доступу:

- 1) розмістіть авторську версію (препринт) у інституційному або іншому репозитарії;
- 2) використовуйте ліцензії Creative Commons для чіткого визначення умов використання;
- 3) врахуйте вимоги грантодавців — якщо дослідження фінансувалося з грантів.

2.1. Ліцензії відкритого доступу: принципи, типи й застосування

У сучасному видавничому середовищі дедалі більшого поширення набувають гнучкі моделі ліцензування, зокрема основані на відкритих ліцензіях Creative Commons, що дають авторам можливість зберігати за собою ключові права на власні твори.

Ліцензії Creative Commons (CC) — це стандартизований інструмент відкритого ліцензування, який дозволяє авторам встановлювати умови повторного використання своїх творів іншими користувачами. В основі системи CC лежить поєднання чотирьох базових умов, з яких формуються шість можливих комбінацій ліцензій.

Важливим є представлення ліцензій у зрозумілих як для людини, так і для засобів технічного оброблення форматах:

- людиночитному — містить короткий опис, зрозумілий як авторам, так і користувачам;
- юридичночитному — містить офіційний правовий опис;
- машиночитному — містить код, який дає можливість програмам і пошуковим системам розпізнавати умови ліцензії.

Основні умови ліцензій Creative Commons

Кожну умову позначено дволітерним скороченням і спеціальним символом:

- **BY (Attribution)** — із зазначенням авторства. Користувач зобов'язаний вказати ім'я автора або інші елементи, що вказують на першоджерело твору. Це базова умова, що міститься в усіх ліцензіях Creative Commons.
- **ND (No Derivatives)** — без похідних творів. Забороняє створення модифікованих, адаптованих або перероблених версій оригінального твору.
- **NC (Non-Commercial)** — некомерційне використання. Дозволяє використовувати твір лише в некомерційних цілях.
- **SA (Share Alike)** — на тих самих умовах. У разі створення похідного твору його мають поширювати на тих самих умовах ліцензії, що й оригінал.

2.2. Видавничий договір і відкритий доступ

У сучасному науковому середовищі дедалі більшу роль відіграє відкритий доступ. Саме тому видавничі договори стають ключовим інструментом регулювання відносин між авторами та видавцями. Вони визначають не лише правовий статус наукової праці, а й умови її поширення, повторного використання та архівування.

Видавничий договір може бути оформлений як окремий документ або бути частиною умов подання рукопису через електронну платформу видавництва. Якщо немає окремого

тексту угоди або загальних умов публікації на вебсайті видавця, детальний зміст видавничого договору мають обговорити й узгодити сторони — дослідники та видавці.

Для дослідників важливо розуміти як юридичні, так і практичні наслідки укладання договорів, оскільки вони впливають на подальше використання результатів досліджень у відкритому науковому просторі. Важливо, щоб науковець або колектив авторів уважно ознайомились з умовами договору та, за потреби, отримали юридичну консультацію, адже надмірне або невизначене передання прав може суттєво обмежити можливості автора у подальшому використанні власних результатів дослідження.

2.2.1. Передання авторських прав і ліцензування

Законодавством України передбачено два основні механізми передання прав інтелектуальної власності: повне передання авторських прав, або відчуження, і часткове передання авторських прав, або ліцензійний договір.

Повне передання авторських прав

Договір про повне передання авторських прав передбачає, що автор повністю передає / відчужує усі майнові права видавцеві. Після цього правовласником стає набувач, а автор зберігає за собою лише немайнові або моральні права, зокрема право авторства, право на ім'я, на недоторканність твору тощо. Основною метою такого договору є надання видавцеві юридичних гарантій щодо законності розповсюдження твору, можливості комерційного використання та захисту від порушень прав третіх осіб. Для видавця це спрощує адміністрування прав і відкриває можливість монетизації публікації.

Після підписання такого договору видавець стає єдиним правовласником публікації та отримує виключне право на:

- відтворення твору в будь-якій формі (друк, електронна версія, переклад, аудіо тощо);
- розповсюдження копій, продаж, передплату тощо;

- переклад, адаптацію, перероблення, а також створення похідних творів;
- передання прав третім особам.

Договір про повне передання авторських прав має найменш гнучкий формат взаємодії між автором і видавцем. Вона забезпечує видавцю максимальний контроль над публікацією.

Наслідки для автора. Після підписання договору автор:

- втрачає контроль над поширенням власного твору;
- потребує дозволу видавця для будь-якого подальшого використання власного твору;
- не може забезпечити відкритий доступ до матеріалу, якщо це не передбачено окремим пунктом договору;
- обмежений у можливостях самоархівування.

Істотні умови договору про повне передання авторських прав. Більшість видавничих договорів про передання авторських прав містять такі ключові положення:

1. Обсяг переданих прав. Прописують умови, відповідно до яких видавець отримує всі виключні майнові права на твір без обмежень у часі, території та формі відтворення.
2. Географія охоплення. Передання прав зазвичай охоплює усі країни, незалежно від країни видання твору.
3. Строк дії договору. Зазвичай права передають безстроково або на весь строк дії авторського права.
4. Збереження моральних прав. Умови, відповідно до яких за автором зберігаються немайнові права (право авторства, на ім'я, на недоторканність твору).
5. Заборона повторного використання. Містить умови повторного використання власного твору. Зазвичай автор не має права повторно публікувати твір або його частини без письмового дозволу видавця.
6. Оприлюднення у відкритому доступі. У більшості випадків будь-яке поширення твору у відкритому доступі або самоархівування автором не допускається, якщо інше не передбачено договором.

Ліцензійний договір

Ліцензійний договір — це договір, за яким одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на вико-

ристання об'єкта права інтелектуальної власності (ліцензії) на умовах, визначених за взаємною згодою сторін з урахуванням вимог законодавства.

Укладання ліцензійного договору не позбавляє автора майнових прав. Автор залишається правовласником, а ліцензіат отримує лише дозвіл на використання твору у спосіб, прямо передбачений договором.

Відповідно до ст. 1109 Цивільного кодексу України, будь-який ліцензійний договір має містити такі істотні умови:

1. Вид ліцензії: виключна, невиключна або субліцензія.
2. Спосіб використання твору: наприклад, публікація, переклад, розповсюдження, відтворення, розміщення у відкритому доступі.
3. Територія дії: на якій території дозволено використання (в Україні, ЄС, у всьому світі).
4. Строк дії договору: чітко визначений період дії ліцензії, наприклад 3 роки, або строк дії авторського права.
5. Розмір і порядок виплати винагороди: якщо угода передбачає оплату, можлива оплата фіксованої суми, відсоток від прибутку або безоплатне надання.
6. Права та обов'язки сторін: наприклад, обов'язок ліцензіата зазначати автора, не вносити змін без згоди тощо.
7. Відповідальність сторін: відповідальність за порушення умов договору або неправомірне використання твору. Зразок ліцензійної угоди див. у додатку 4.

Залежно від обсягу переданих прав і ступеня виключності, в українському законодавстві розрізняють три основні види ліцензій — виключну, невиключну та субліцензію.

Виключна ліцензія — це договір, за яким ліцензіар (правовласник твору) надає ліцензіату єдине (виключне) право використовувати об'єкт авторського права у визначений договором спосіб, при цьому ліцензіар не має права самостійно здійснювати такі дії або надавати їх іншим особам без згоди ліцензіата.

Особливості виключної ліцензії:

- надається лише одному ліцензіату;
- після підписання договору автор твору не може використовувати твір у той самий спосіб без згоди ліцензіата;
- договірна сила еквівалентна частковому переданню прав.

Невиключна ліцензія — це форма договору, за якою автор або інший правовласник надає іншій особі право вико-

ристовувати твір певним чином, але зберігає можливість самостійно використовувати твір і надавати такі самі права іншим користувачам.

Особливості невиключної ліцензії:

- відповідно до ст. 1109 Цивільного кодексу України за ліцензійним договором надається невиключна ліцензія «за замовчуванням», якщо інше не встановлено ліцензійним договором;
- за автором зберігаються усі майнові права;
- автор може укладати інші аналогічні ліцензійні договори з різними суб'єктами;
- дозволяє автору зберегти контроль над твором і одночасно поширювати його у відкритих репозиторіях;
- ліцензіат має право використовувати твір лише у межах, визначених договором;
- ліцензіат не має права передавати права іншим особам без письмової згоди автора;
- є найбільш гнучкою та поширеною формою у сфері відкритого доступу та відповідає практикам Creative Commons (CC BY, CC BY-NC, CC BY-SA), які за своєю суттю є публічними невиключними ліцензіями.

Субліцензія — умова, за якою ліцензіат надає іншій особі (субліцензіату) субліцензію на використання об'єкта права інтелектуальної власності за умови, якщо це передбачено основним ліцензійним договором.

Для сфери відкритої науки субліцензування особливо актуальне, оскільки дає змогу закладам вищої освіти та науковим установам легально передавати права на поширення наукових творів цифровим платформам, забезпечуючи відкритий доступ за збереження авторських прав.

Особливості надання субліцензії:

- може бути надана лише у випадку, якщо основний ліцензійний договір, укладений між ліцензіаром і ліцензіатом, прямо дозволяє таке передання;
- у разі порушення прав ліцензіара відповідальність несе як субліцензіат, так і ліцензіат;
- обсяг прав, переданих за субліцензією, не може перевищувати обсяг прав, наданих ліцензіату первинним договором;
- у разі припинення дії основного ліцензійного договору автоматично припиняється і субліцензія.

2.3. Права третіх сторін і авторське право

У процесі створення наукових монографій, розділів книжок чи інших академічних публікацій автори нерідко використовують твори або їх фрагменти, створені іншими дослідниками або які належать іншим установам та організаціям. Такі твори, якщо вони не є власним результатом дослідження автора, підпадають під дію авторського права третіх осіб.

Відповідно до чинного законодавства України будь-яке використання творів, що охороняються авторським правом, регулюється виключно за згодою суб'єкта авторського права або іншої особи, уповноваженої на надання такого дозволу, крім випадків правомірного використання твору без такого дозволу, встановлених законом.

Для дослідників надзвичайно важливо переконатися, що використання творів третіх сторін здійснюється на законних підставах.

У межах цих рекомендацій до творів третіх сторін належить будь-який твір, який використовують під час підготовки монографії, авторські права на який належать іншій особі, а не автору монографії.

2.3.1. Дозвіл суб'єкта авторського права на використання твору

Процедура отримання дозволів на використання матеріалів третіх сторін є однаковою як для публікацій із відкритим доступом, так і для традиційних видань із обмеженим доступом. Водночас, за відкритого доступу необхідно враховувати специфіку ліцензійних умов, адже контент стає доступним без обмежень у мережі «Інтернет», що суттєво розширює обсяг прав користувачів.

Дозвіл на використання твору має:

- надати авторові або видавництву право використовувати твір у складі публікації;
- визначати умови авторського права, за якими твір включається до видання.

Твори третіх сторін можуть бути частиною публікації:

- на умовах традиційного захисту «Всі права захищено» або

- під публічними ліцензіями, наприклад Creative Commons (CC BY, CC BY-NC тощо).

Усі права захищено — це класична форма дозволу, за якої правовласник надає право лише на відтворення його контенту у складі видання. Користувачі можуть переглядати або читати цей матеріал, але не мають права його змінювати, копіювати, поширювати чи використовувати окремо без додаткового дозволу. Якщо такий контент вносять до монографії з відкритим доступом, він не переходить під дію відкритої ліцензії видання. Тобто читач, який хоче використати цей фрагмент окремо, повинен звернутися безпосередньо до суб'єкта авторських прав для отримання окремого дозволу.

Поєднання ліцензій у межах одного видання. У разі якщо автор публікує монографію або інше наукове видання у відкритому доступі, наприклад, під публічною ліцензією Creative Commons, це не означає, що всі елементи цього видання автоматично поширюються за тією самою відкритою ліцензією.

Варто пам'ятати, що автор не має права змінювати ліцензію або розширювати права на матеріали, які йому не належать. Отже, якщо видання містить матеріали, які належать іншим суб'єктам авторського права, а автор має дозвіл лише на їх використання у тексті, то ці елементи зберігають свій окремий правовий статус. Саме тому міжнародною та українською видавничою практикою допускається поєднання різних ліцензій у межах одного видання.

У межах одного видання можуть співіснувати матеріали з різними ліцензіями, за умови чіткого зазначення цього в описі або підписі. Тобто основна монографія може бути поширена під публічною ліцензією, але сторонні елементи — під іншими умовами, наприклад «усі права захищено», або під іншою атрибуцією публічної ліцензії Creative Commons.

Обмеження, щодо видань у відкритому доступі. Деякі стандартні ліцензійні умови правовласників можуть бути несумісними з відкритим доступом. Наприклад, вони можуть обмежувати:

- кількість копій або завантажень;
- строк дії дозволу;
- територію поширення.

Важливо при зверненні до правовласника чітко зазначити, що публікація планується у відкритому електронному форматі та може бути вільно доступною в мережі «Інтернет».

Рекомендації для дослідників. При отриманні дозволу від суб'єкта авторського права на використання творів важливо:

- чітко описати, як саме і де буде використано твір (у тексті, на обкладинці, у додатках тощо);
- зазначити, на яких ліцензійних умовах планується поширення видання у відкритому доступі, зокрема із вказанням типу ліцензії;
- узгодити спосіб вказівки авторства і джерела походження контенту;
- зберегти письмове підтвердження дозволу (електронний лист, договір або форму згоди).

2.3.2. Використання твору без дозволу суб'єктів авторського права

Відповідно до п. 2 статті 22 Закону України «Про авторське право і суміжні права», у певних випадках допускається використання охоронюваних творів без отримання згоди автора чи іншого суб'єкта авторського права. Таке використання є безоплатним, але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення. Основні категорії таких винятків стосуються освітньої, наукової, інформаційної та культурної діяльності і мають на меті забезпечити баланс між інтересами авторів і суспільною потребою у доступі до знань.

У науковій діяльності без дозволу суб'єктів авторського права, але із зазначенням імені автора і джерела запозичення, дозволяється:

1. Цитування та наукове використання, зокрема в перекладі з правомірно опублікованих творів за умови, що це зумовлено критичним, полемічним, науковим або інформаційним характером власного тексту. При цьому межі цитати мають бути чітко виділені із вказівкою на автора і джерело запозичення.

2. Використання для освітніх та наукових цілей, а саме відтворення або надання доступу до невеликих за обсягом

творів чи уривків для забезпечення навчального процесу або проведення наукових досліджень за умови, якщо:

- використання має суто освітню чи дослідницьку мету;
- використання не має самостійного економічного значення;
- використання здійснюється в межах навчального або наукового закладу, включно із захищеним електронним середовищем, доступ до якого мають тільки здобувачі освіти та педагогічні, науково-педагогічні працівники навчального закладу або працівники наукової установи;
- обсяг використання відповідає поставленій меті.

Отже, Закон України забезпечує гнучкий механізм правомірного використання чужих творів для цілей науки та освіти за умови:

- обов'язкового визнання авторства;
- відповідності обсягу використання визначеній меті;
- неприбуткового характеру дій.

2.3.3. Публічна ліцензія на використання об'єкта авторського права

Використання публічних ліцензій стало одним із ключових механізмів, що полегшують повторне використання творів у наукових публікаціях, зокрема в монографіях відкритого доступу. Відкрита ліцензія надає користувачам наперед сформульований дозвіл правовласника на певні способи використання твору. В такий спосіб знімається потреба щоразу отримувати індивідуальний дозвіл від автора чи іншого суб'єкта авторських прав.

Відкрите ліцензування базується на використанні стандартизованих публічних ліцензій, зокрема Creative Commons, які дозволяють користувачам повторно використовувати контент за чітко визначених умов. Правовласник, оприлюднюючи твір разом з умовами відкритої ліцензії, фактично надає будь-якій особі невиключну ліцензію на зазначених умовах.

В українському законодавстві подібний механізм закріплено у ст. 51 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка визначає поняття публічної ліцензії. Така ліцензія:

- є невиключною;
- надається необмеженому колу осіб шляхом оприлюднення її умов;
- може бути безвідкличною, якщо це прямо передбачено умовами;
- може бути як безоплатною, так і такою, що містить добровільний механізм внесення винагороди.

Твори, що були раніше опубліковані під ліцензіями Creative Commons, можуть вільно використовуватися за умови суворого дотримання вимог конкретної ліцензії.

Варто пам'ятати, що публічні ліцензії також мають юридичну силу, тому автори повинні дотримуватися встановлених правовласниками умов.

Ось деякі приклади ліцензування, щодо яких можуть виникнути труднощі у разі повторного використання:

- Ліцензія CC BY-SA дозволяє вільно використовувати, адаптувати та поширювати твір. Однак поширення похідних творів має здійснюватися виключно під тією самою ліцензією CC BY-SA.
- Ліцензія CC BY-ND передбачає максимально сувору заборону на внесення змін до твору. Вона дозволяє поширювати матеріал лише у його початковій, незмінній формі. Для будь-якої адаптації потрібен попередній дозвіл правовласника. Таку ліцензію застосовують переважно у випадках, коли автор прагне зберегти твір у незмінній формі та унеможливити будь-яку інтерпретацію або модифікацію без його участі.
- Ліцензія CC BY-NC дозволяє вільно використовувати, копіювати, поширювати та адаптувати матеріал за умови зазначення авторства, але лише в некомерційних цілях. Для будь-якого використання, яке може бути класифіковане як комерційне, користувач повинен отримати окремий дозвіл від автора або іншого суб'єкта авторських прав. Ця ліцензія є популярною серед авторів, які прагнуть забезпечити широке некомерційне поширення свого контенту, але зберегти контроль над потенційним комерційним використанням.

Твори з публічними ліцензіями можуть бути включені до монографії, що поширюється під іншою відкритою ліцензією. Основною умовою такого поєднання є:

- дотримання умов кожної окремої ліцензії;
- чітке позначення статусу кожного елемента у підписі, примітці або списку ілюстрацій.

2.3.4. Практичні рекомендації для забезпечення правомірного використання творів третіх сторін

У процесі підготовки наукової монографії автор несе відповідальність за дотримання авторських прав третіх сторін і за правомірність внесення до рукопису будь-яких текстових чи візуальних матеріалів, створених іншими особами. Нижче наведено практичні поради, які допоможуть забезпечити відповідність законодавству та видавничим стандартам.

Перед використанням будь-яких матеріалів третіх сторін авторам слід:

- 1) провести правову перевірку творів, а саме:
 - перевірити авторство та джерела усіх включених матеріалів;
 - встановити правовий статус твору — перевірити, чи перебуває він під охороною авторського права, у публічному надбанні, чи поширений під відкритою ліцензією;
- 2) отримати письмовий дозвіл від правовласника у випадку, якщо матеріал охороняється авторським правом і не підпадає під законні винятки;
- 3) не використовувати елементи, щодо яких неможливо встановити правовласника або умови використання;
- 4) запитувати індивідуальний дозвіл правовласника у разі сумнівних ситуацій;
- 5) створити таблицю використаних матеріалів із зазначенням джерела, статусу прав, дозволів або ліцензій;
- 6) за можливості, віддавати перевагу контенту із відкритих джерел та під публічними ліцензіями;
- 7) коректно зазначати атрибуцію: автора, назву джерела, рік, ліцензію, DOI тощо.

Висновки й рекомендації

Відкритий доступ до наукових монографій — це не лише відповідність формальним вимогам, а й етична відповідальність дослідника перед науковою спільнотою і суспільством. Кожна монографія, розміщена у відкритому доступі, — це внесок у демократизацію знань, подолання нерівності у доступі до інформації та прискорення наукового прогресу.

Автори наукових монографій в Україні мають значні права, зокрема первинне право на самоархівування своїх праць. Водночас важливо розуміти особливості службових творів, уважно ставитися до видавничих договорів та активно використовувати можливості відкритого доступу для максимального поширення результатів своїх досліджень.

Використовуючи свої права розумно та активно, дотримуючись рекомендацій щодо договірних відносин із видавництвами та інституційних процедур, дослідник не лише захищає свої інтереси як автора, а й максимізує вплив і значущість своїх досліджень. Монографія у відкритому доступі може стати основою для нових досліджень, навчальних програм, практичних упроваджень і політичних рішень далеко за межами окремої установи чи країни.

Використані джерела

Закон України «Про авторське право і суміжні права». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.

Капіца, Ю. М., & Хоменко, І. І., Упоряд. (2025). *Нормативні акти з питань охорони інтелектуальної власності та трансферу технологій*. Частина 5. Відкрита наука та інтелектуальна власність (2 вид., доповнене). Центр досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій НАН України. https://ipr.nas.gov.ua/?page_id=19.

Цивільний кодекс України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Barnes, L. (2018). Copyright and licensing – what do I need to know? Open Book Publishers Blog. <https://doi.org/10.11647/OBP.0173.0090>.

Barnes, L. (2018). Green, Gold, Diamond, Black – what does it all mean? Open Book Publishers Blog. <https://doi.org/10.11647/OBP.0173.0089>.

Business models for OA book publishing. (2024). OA Books Toolkit. <https://www.oabooks-toolkit.org/business-models-and-funding/article/10432084-business-models-for-open-access-book-publishing>.

Choosing a Creative Commons licence. (2024). OA Books Toolkit. <https://www.oabooks-toolkit.org/publishing-open-access-books/book-contract-permissions-rights-and-license/article/4012101-choosing-a-license>.

Creative Commons Attribution licence (CC BY). (n. d.). Wellcome. <https://wellcome.org/research-funding/guidance/open-access-guidance/creative-commons-attribution-licence-cc>.

Esteve, A. (2024). Copyright and Open Access to Scientific Publishing. IIC - International Review of Intellectual Property and Competition Law. <https://doi.org/10.1007/s40319-024-01479-z>.

Ferwerda, E. (2014). Open access monograph business models. *Insights: the UKSG journal*, 27(s1), 35–38. <https://doi.org/10.1629/2048-7754.46>.

- Frankl, J. (2023). Towards an author-centered open access monograph program: Understanding open access cultures in scholarly publishing. *The Journal of Electronic Publishing*, 26 (1). <https://doi.org/10.3998/jep.3332>.
- Gatti, R. (2022). Is a Rights Retention Clause needed for OA books? Open Book Publishers Blog. <https://blogs.openbookpublishers.com/is-a-rights-retention-clause-needed-for-oa-books/>.
- Greco, A. N., & Wharton, R. M. (2008). Should university presses adopt an open access [electronic publishing] business model for all of their scholarly books? In L. Chan & S. Mornati (Eds.), *ELPUB2008. Open Scholarship: Authority, Community, and Sustainability in the Age of Web 2.0 — Proceedings of the 12th International Conference on Electronic Publishing held in Toronto, Canada 25-27 June 2008* (pp. 149–164). https://elpub.architecture.net/system/files/pdf/149_elpub2008.content.pdf.
- Green, gold, diamond – different models for open access books. (2024). OA Books Toolkit. <https://www.oabooks-toolkit.org/business-models-and-funding/article/13868103-green-gold-diamond-different-models-for-open-access-books>.
- Lucraft, M. (2018). *The benefits of open access books are clear but challenges around funding remain*. <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2018/05/02/the-benefits-of-open-access-books-are-clear-but-challenges-around-funding-remain/>.
- Painter, C., Hudson, E., & Aplin, T. (2023). *Managing third-party copyright for open access publications: a good practice guide for researchers*. UK Research and Innovation. <https://www.ukri.org/publications/guidance-on-managing-copyright-under-ukri-open-access-policy/>.
- Pinter, F. (2018). Why book processing charges (BPCs) vary so much. *Journal of Electronic Publishing*, 21 (1). <https://doi.org/10.3998/3336451.0021.101>.
- Pyne, R., Emery, C., Lucraft, M., & Pinck, A. S. (2019). *The future of open access books: findings from a global survey of academic book authors*. <https://digitalcommons.unl.edu/scholcom/113/>.
- Shu, F., & Larivière, V. (2024). The oligopoly of open access publishing. *Scientometrics*, 129 (1), 519–536.
- Snijder, R. (2014). The Influence of Open Access on Monograph Sales: The experience at Amsterdam University Press. *LOGOS: The Journal of the World Book Community*, 25 (3), 13–23. <https://doi.org/10.1163/1878-4712-11112047>; <https://www.researchgate.net/pub->

lication/272403201_The_Influence_of_Open_Access_on_Monograph_Sales.

Speicher, L., Armando, L., Bargheer, M., Eve, M.P., Fund, S., Leão, D., & Souyioultzoglou, I. (2018). *Open Access Business Models White paper*. OPERAS. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1323708>.

Steele, C. (2008). Scholarly Monograph Publishing in the 21st Century: The Future More Than Ever Should Be an Open Book. *The Journal of Electronic Publishing*, 11 (2). <https://doi.org/10.3998/3336451.0011.201>.

Svensson, A., & Eriksson, J. (2013). Monographs and open access. *ScieCom Info*, 9 (1). <https://journals.lub.lu.se/sciecominfo/article/view/6126>.

ДОДАТОК 1

ПРАКТИЧНІ КРОКИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ

До укладання видавничого договору:

1. Завжди зберігайте авторську версію вашої монографії у форматі, придатному для архівування (PDF/A, Word).
2. Ви можете розмістити препринт монографії в інституційному репозитарії перед початком переговорів із видавництвом.
3. Виберіть відповідну ліцензію Creative Commons (рекомендують CC BY або CC BY-SA) для чіткого визначення умов використання вашої праці.
4. Повідомте видавництво про ваш намір зберегти право на розміщення у репозитаріях ще на етапі переговорів.

При укладанні видавничого договору:

1. Уважно читайте кожен пункт договору, особливо розділи про передання прав, ембарго-періоди та дозволені способи використання.
2. Вимагайте збереження права на самоархівування у тексті договору — це має бути чітко прописано.
3. Узгоджуйте розумні ембарго-періоди (не більше ніж 6–12 місяців) для постпринту (рецензованої, але не відформатованої версії).
4. Надавайте лише невиключну ліцензію видавництву, зберігаючи за собою всі інші права, особливо на освітнє та наукове використання.
5. Не підписуйте договори про повне передання прав, якщо це не є абсолютно необхідним.

Якщо ви працюєте над службовим твором:

1. Ознайомтеся з інституційною політикою вашого закладу щодо відкритого доступу, відкритої науки та інтелектуальної власності.
2. Перевірте свій трудовий договір на наявність положень про службові твори та розподіл майнових прав.
3. Укладіть додаткову угоду з роботодавцем про розподіл майнових прав відповідно до ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права», якщо стандартні умови вас не влаштовують.
4. Узгодьте з керівництвом умови та терміни оприлюднення монографії у відкритому доступі.
5. Запропонуйте своїй установі прийняти інституційну політику відкритого доступу, якщо такої ще немає, використовуючи приклад НАН України.
Після публікації:
1. Розмістіть постпринт (рецензовану версію після прийняття до друку) у репозитарії після закінчення ембарго-періоду, якщо такий було встановлено.
2. Використовуйте всі доступні канали поширення: інституційний репозитарій, НРАТ, тематичні репозитарії, академічні соціальні мережі.
3. Додайте метадані та ключові слова для кращої видимості вашої монографії у пошукових системах.
4. Вкажуйте посилання на відкриту версію у всіх своїх публікаціях, презентаціях і наукових профілях.
5. Відстежуйте цитування вашої монографії, зокрема версії у відкритому доступі.

ДОДАТОК 2

КОНТРОЛЬНИЙ СПИСОК ДЛЯ АВТОРА МОНОГРАФІЇ

- ☐ Я зберіг / зберегла авторську версію монографії у відповідному форматі.
- ☐ Я вибрав / вибрала ліцензію Creative Commons для своєї праці.
- ☐ Я узгодив / узгодила розумний ембарго-період (якщо необхідно).
- ☐ Я розмістив / розмістила препринт в інституційному репозитарії або НРАТ.
- ☐ Я ознайомився / ознайомила з інституційною політикою свого закладу щодо відкритого доступу.
- ☐ Я з'ясував / з'ясувала, чи є моя монографія службовим твором, і узгодив це з роботодавцем.
- ☐ Я перевінив / перевірила видавничий договір щодо збереження права на самоархівування.
- ☐ Я узгодив / узгодила розумний ембарго-період (якщо необхідно).
- ☐ Я отримав / отримала невиключну ліцензію замість повного передання прав.
- ☐ Я додав / додала метадані та ключові слова до версії у репозитарії.
- ☐ Я вказав / вказала посилання на відкриту версію у своїх наукових профілях.
- ☐ Я інформую колег і студентів про доступність моєї монографії.

ДОДАТОК 3

РОЗВІЮВАННЯ ПОШИРЕНИХ МІФІВ

*«Якщо я розміщу монографію у відкритому доступі,
видавництво відмовиться її публікувати»*

Більшість поважних видавництв дозволяють розміщення препринтів і постпринтів. Багато міжнародних видавництв навіть заохочують це. Завжди уточнюйте політику конкретного видавництва.

*«Відкритий доступ знижує
якість рецензування»*

Відкритий доступ — це модель поширення, а не модель рецензування. Рецензування відбувається незалежно від моделі доступу. Ви можете пройти той самий суворий процес рецензування і водночас забезпечити відкритий доступ.

*«Я втрачу авторські права, якщо розміщу
монографію у відкритому доступі»*

Ви залишаєтеся автором і власником особистих немайнових прав. Використовуючи ліцензії Creative Commons, ви лише визначаєте умови використання, але не відмовляєтеся від авторства.

*«Відкритий доступ — це складно
і займає багато часу»*

Розміщення монографії у репозитарії займає 10–15 хвилин. Більшість репозитаріїв мають зручний інтерфейс, а бібліотекарі вашої установи можуть надати допомогу.

*«Ніхто не читатиме мою монографію
у репозитарії»*

Репозитарії індексуються всіма основними науковими пошуковими системами. Статистика показує, що публікації у відкритому доступі отримують більше завантажень і цитувань.

ДОДАТОК 4

ЗРАЗОК ЛІЦЕНЗІЙНОГО ДОГОВОРУ ЩОДО НАДАННЯ ПРАВА НА ВИДАННЯ МОНОГРАФІЇ У ВІДКРИТОМУ ДОСТУПІ

М. _____ «_» _____ 202_ р.

[Повна назва видавництва], в особі [посада, ПІБ], що діє на підставі [Статуту/довіреності], іменоване надалі **«ВИДАВНИЦТВО»**, з однієї сторони,

та

[ПІБ автора повністю], що проживає за адресою: [повна адреса], паспорт серії ____ № _____, виданий [ким і коли], ідентифікаційний код _____, іменований(а) надалі **«АВТОР» / «АВТОРИ»**, з іншої сторони,

разом іменовані **«СТОРОНИ»**, а кожна окремо **«СТОРОНА»**, уклали цей Договір про таке:

1. ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ

1.1. АВТОР надає ВИДАВНИЦТВУ невиключну ліцензію на використання твору — монографії під назвою **«[Назва монографії]»** (далі — **«ТВІР»**) шляхом його видання, поширення та оприлюднення у відкритому доступі.

1.2. Орієнтовний обсяг ТВОРУ: ____ авторських аркушів (____ друкованих аркушів).

1.3. ТВІР передається ВИДАВНИЦТВУ в електронному вигляді у форматі [Word/PDF/інший формат].

1.4. Мова ТВОРУ: [українська / інша мова].

2. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ВИДАВНИЦТВА

2.1. ВИДАВНИЦТВО зобов'язується:

2.1.1. Здійснити редакційно-видавниче опрацювання ТВОРУ (літературне редагування, коректуру, макетування та верстання, художнє оформлення).

2.1.2. Забезпечити технічне оформлення ТВОРУ відповідно до видавничих стандартів.

2.1.3. Надати ТВОРУ міжнародний стандартний книжковий номер ISBN та інші необхідні ідентифікатори (DOI — за можливості).

2.1.4. Оприлюднити ТВІР у відкритому доступі на власному вебсайті та/або в репозитаріях відкритого доступу не пізніше [термін, наприклад: 6 місяців] з дати підписання цього Договору.

2.1.5. Безоплатно надати АВТОРУ __ примірників ТВОРУ в електронному вигляді (PDF).

2.1.6. За бажанням АВТОРА та за окремою домовленістю — виготовити друковану версію ТВОРУ накладом __ примірників.

2.1.7. Зазначати на всіх примірниках ТВОРУ ім'я АВТОРА та ліцензію відкритого доступу.

2.2. ВИДАВНИЦТВО має право:

2.2.1. Вносити редакторські та коректорські правки до ТВОРУ за погодженням з АВТОРОМ.

2.2.2. Розміщувати ТВІР під ліцензією [Creative Commons CC BY 4.0 / CC BY-NC 4.0 / інша ліцензія].

2.2.3. Поширювати ТВІР у відкритому доступі через власні канали та треті сторони.

3. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ АВТОРА

3.1. АВТОР гарантує, що:

3.1.1. Є автором ТВОРУ або має всі необхідні права для укладення цього Договору.

3.1.2. ТВІР є оригінальним і не порушує авторських та суміжних прав третіх осіб.

3.1.3. ТВІР не містить інформації, що становить державну таємницю, та не порушує чинного законодавства України.

3.1.4. Раніше не передавав виключних прав на ТВІР іншим особам.

3.2. АВТОР зобов'язується:

3.2.1. Надати ВИДАВНИЦТВУ ТВІР у належно оформленому вигляді відповідно до вимог ВИДАВНИЦТВА.

3.2.2. Узгоджувати з ВИДАВНИЦТВОМ всі істотні зміни ТВОРУ на етапі редагування.

3.2.3. Перевірити й підписати видавничий оригінал-макет ТВОРУ до здачі його у виробництво.

3.3. АВТОР залишає за собою право:

3.3.1. Самостійно розміщувати ТВІР на власних ресурсах та в інституційному та інших репозитаріях із посиланням на видання ВИДАВНИЦТВА.

3.3.2. Використовувати ТВІР у наукових та освітніх цілях.

4. ЛІЦЕНЗІЯ ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ

4.1. ТВІР публікується під міжнародною ліцензією **Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)**, що дозволяє вільне використання, поширення та відтворення ТВОРУ будь-якими особами за умови зазначення авторства.

[Альтернативні варіанти: CC BY-NC 4.0 (без комерційного використання), CC BY-SA 4.0 (з поширенням на тих самих умовах) — за домовленістю Сторін]

4.2. ВИДАВНИЦТВО забезпечує безстроковий публічний доступ до ТВОРУ в електронному форматі.

5. ФІНАНСОВІ УМОВИ

5.1. Видання ТВОРУ у відкритому доступі здійснюється **безоплатно** для АВТОРА / за рахунок коштів АВТОРА у розмірі __ грн.

5.2. АВТОР не отримує авторської винагороди, оскільки ТВІР публікується у відкритому доступі без комерційної мети.

[Альтернатива: АВТОР отримує авторську винагороду у розмірі _____ грн. після оприлюднення ТВОРУ на умовах, визначених окремою угодою]

6. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН

6.1. За порушення АВТОРОМ гарантій, зазначених у п. 3.1 цього Договору, АВТОР несе повну відповідальність за претензії третіх осіб та відшкодовує ВИДАВНИЦТВУ всі збитки.

6.2. За невиконання або неналежне виконання зобов'язань, визначених цим Договором, СТОРОНИ несуть відповідальність відповідно до чинного законодавства України.

7. СТРОК ДІЇ ДОГОВОРУ

7.1. Договір набирає чинності з моменту підписання і діє протягом ____ років / безстроково.

7.2. Після закінчення строку дії Договору ТВІР залишається у відкритому доступі відповідно до умов обраної ліцензії Creative Commons.

8. ІНШІ УМОВИ

8.1. Усі зміни та доповнення до цього Договору оформляються письмово і підписуються обома СТОРОНАМИ.

8.2. У випадках, не передбачених цим Договором, СТОРОНИ керуються чинним законодавством України.

8.3. Договір складено українською мовою у двох примірниках, що мають однакову юридичну силу, по одному для кожної із СТОРІН.

9. РЕКВІЗИТИ ТА ПІДПИСИ СТОРІН